

Старий Єфрем

Микола Устиянович

1

Як то мило з старими людьми поговорити, з людьми, що бували в бувалицях, що перейшли світами, перемірили широку землю власною стопою, що були і на Білім морі і на Чорнім морі, і Бог знає на яких там водах, і що то всему ся придивляли зблизька, а придивлялися з увагою, з розумом. О, кільки то вони сказати знають, і за турків і за французів, і за таліянів і за гішпанів і за всяких там чужинців; а як то вони красно розповідають, як любесенько, мов сопілочка грає, мов медом дуброва віє, а все так чесно, так поважно, що чоловік тихесенько слухає, як би священика в церковці божій, і так собі при них розлюбує, що розлучитися годі. А кільки там чоловік навчиться від таких стареньких людей і доброго і цікавого і такого, що навіть в книжках нема!

З таким-то чесним діди́ком, з таким голубом сивеньким злучалося часто і мені сходити в молодших літах моїх. Жив він о кільки миль за Львовом на Глухівці, недалеко того села, де і я родився: всі сусіди називали його старим Єфремом, мав уже тоді більше як сто літ, але ще був черствий, кремезний, хоть праця і літа дуже його згорбили. Не був він письменним, але знав письмо боже, що жиє в людськiм серці і в цілій природі, і не був багатим, але мав велике багатство во своїй душі.

Бував він світами ще за першої бранки, коли цариця Марія Тереса з турками війну вела, служив за Йосифа і за небіжчика Францішка – легко би спочивав! – в війську. Ой не одну він війну видів, не одна куля перешуміла коло його уха, і не одної навидівся нуждочки; навіть був кільки літ в неволі, десь далеко, аж над морями, і там мусів чужому цареві служити, і обходив водами цілі світи.

В старості уже глибокій повернув назад до свого краю, і жив при родині, котора його дуже шанувала. Всі його знали, ціла сторона, бо всі були молодшими від нього: не було такої неділі, аби ся не сходили до нього сусіди, і ближчі і дальші, одні на пораду, другі на балаканку, треті аби го лиш побачити та послухати його бесіди. Прибігав і я часто, коли-м зі шкіл в літі до моїх родичів приїхав, і не раз иаслухав-ям ся того старенького злотоустого – о, бо ж то у нього була, бесіда, як вода з Бескида, як чисте золото. Уже, чую, умер, але ж його слова не умерли в моїй душі, і жиють запевно не в однім серці, що його чуло.

Тямлю ще як нині, коли-м послідній раз з ним видівся. Було то в вакації, а я уже був в школах високих. Приходжу з вечора, і застаю Єфрема під віконцем на приспі; уже ся подав був дуже старушок. Голова була як молоко, лице висхло, протяглося, але ще миле, ще красне, бо лице чесного чоловіка єсть завсе таким, як лице сонця при за́паді, як ясне полудне осіннього дня, і око уже ослабло, посоловіло, але ще миле, ще красне, як його душа. Приходжу та й кажу:

– Слава Ісусу!

- Слава на віки Богу небесному, та й вам, добродію! - вирік потихоньку, глянув на мене та й каже: - А, чи то ти, синоньку? я гадав, що то наш чесний отець духовний. О, ходи до мене, дитинко, я гадав, що тя уже більше не зобачу, а ти предці прийшов ще до мене; ходи сюди, най тя поцілую за те, що-сь ще не забув за старого Єфрема.

- А де ж би я за вас забув, тату, та я вас так дуже полюбив, як мого рідного вітця.

- Най тя за те Бог любить, дитино, - і поцілував мя в голову, а я його в руку, та й каже до мене далі: - Як мені мило, дитино, що-м тя ще зобачив, бо я, сину, полюбив тебе за твою чесність, - хто знає, чиє завтра? А глянь, які уже тії руки: висхли як скипа, не хотят уже служити; глянь на ноги - ослабли, не здужають уже до божого дому занести старі кості; голова похилилася, очі ослабли, і груди не статкує, все уже хоче супочинку, все виповідає службу... От коби Господь Бог прислав час добрий та свою ласку, та коби з людским приступком, та би-м уже рад піти до того, що мя сотворив.

- Тату! я би гадав, що чоловік ніколи охоче не забирається з того світа.

- Молодий так як ти, вірю, але не старик як я, которому уже сотка давно минула. Сину, старість не радість, життя надоїсть чоловікові старому, а найбільше за те, що годі де що робити, годі носити свої кості по землі.

- Чи ж те, тату, має вам бути так прикрим? та ж ви можете собі полежати, бо слава Богу є при кім, і ви варт того, абм-сьте собі хоть в старості відпочили.

- Сину, тебе учать в школах, але я виджу, що тебе ще не научили всього, і хто знає, чи коли научать. Дитино, де є життя без руху? Кого не уморить, не уб'є лежанка? Глянь на мене, доки була сила ходити, ділати, працювати, словом рушатися, доти жив я на світі, і жив весело і охоче, а тепер, коли уже сила загибає, коли рух в мені устає, то що ж з мене? Труп, вложи го до труни та занеси до гробу.

- Я гадав би, тату, що через працю, которую ви рухом зовете, більше чоловік тратить сили а попри те і здоров'я, як через життя без труду і праці, життя супокійне, бо в супокою розвивається всячина до взросту і до цвіту. Засади билинку, і не дай їй супокою, а нуж ччи прийметься, тату? Займи гонити і сильним дубом, ану чи не зів'яне?

- Так, сину, не прийметься билинка, і дуб зів'яне, бо гониш його коренем; зісхне і чоловік, як займеш гонити його серцем, бо серце - то його корінь. Але інакше ся діє з естеством чоловіка. Там, де руху нема, там і життя нема, а де рух устає, там і смерть настає. От сядь, сину, та послухай, що я ти скажу.

Усів я коло старушка, і погадав собі стиха: кільки то перел знаходиться межі простими людьми, за которі мало хто знає. А Єфрем, випочивши трохи, зачав так далі:

- Цілий наш світ ходить колом. Видимо, як сонце і місяць і всі небесні звізди без устанку кружат наоколо нашої землі. Всі ті діла рук божих ходять за собою порядочно; одна звізда іде за другою, і жодна не стає; бо аж би одно з них стало, то би замішався цілий світ; звізда ударила би на звізду, лдно розбило би ся о друге, і тоді прийшло би світові аміні. А сли-бись всі ті сонця і божі зірочки, ті ангеликів оченята, задержав разом і не дозволив жодному з них руху, то що би було тоді? Смерть, бо вічний день або ніч вічная, то все веде до смерті.

Правда, погадав я собі, істинна правда: а Єфрем зачав далі:

- Отож так-то Бог, наш татко любий, дав на небесах рух, призначив кожному своєму створенню діло, аби було життя всюди. А що на небесах видимо, тоже діється і на землі. На тій землі нашої нема ніколи супочинку; без устанку женуть вітри за вітрами, воздухи плывуть за воздухами, хвилі грають за хвилями, шипоти проганяють за шипотами, як в купині муравлі, як на ярмарці чернь людей. І те так Бог дав, бо би інакше все розгноїлося і появила би ся помора помежи всім, що лиш животить, і загиб би світ наш на землі. Задерж воздухи, затримай ті вітри, що часом дуже полегоньки але однак без пристанку віють, а зобачиш, що з того буде. Смерть, сину, смерть, бо воздухи засмердяться так, як кожна стервина, і розпіструть по цілім світі заразу, хворобу, а з ними хоругов смерті.

- Нема що казати, тату, - озвався я на те, - як затвориш хату лиш на оден тиждень, і не дозволиш, аби повітря хоч шкалубинами втискалося до неї і витискало по частині давнішого воздуха в рух на широкий світ, а потому напрасно отвориш двері: яка ж там буде задуха, який там сморід.

- Бував я, сину, в такім не раз, - сказав на те Єфрем, - видів я не раз, як по 50, по 100 невільників метано на день в море, которі погинули були задля того, що в найнижчих переділах корабля, куди як оселедців тих нещасливих наметано, не переходив вітер, не було по воздухах руху. О, єсть то великая ще на світі огида, що люди людьми гандлюють як скотами; а кільки то того погине товару, нім ся доведе широкими морями з одного кінця світа на другий!... по все то до часу, сину, до часу. Господь Бог і тому раз доконче колись кінець зробить.

По тих словах востхнув чесний старушок з глибокого серця, отер сльозу з очей, та й зачав далі:

- Так же то призначено кожному божому створенню, аби мало своє діло і не уставало в нім, бо іно в такім ладі єсть життя. Гляньмо на річку, що тече берегами. Її вода єсть та сама о п'ять миль, о десять миль від свого джерела, чиста, здорова, як при істочнику своїм, хіба би ю лиш лице божого сонця троха огріло; і навіть і о сто і о більше миль знайдеш в ній ту саму здорову воду, сли тільки її похід скорий, її рух ємкий. А тепер же набери тої води в судину при самім джерелі, постав хоча-би на дворі на три або чотири дні, і поглянь, чи не зацухне гнилизною, особливо тоді, коли дні теплі, парні.

Тому ж то дав Господь Бог те, що в тих краях, де тепла більше, і цілая природа має більше руху. Тому посилає Бог на безденні моря буйні вітри і бурі всякі, аби розбивали води во всіх їх частинах і надавали і стоячим безденностям руху. А чим більше чоловік до гарячих країв зближається, тим більше множество знаходиться всякого сотворіння, бо там вода в кількох уже годинах псуватися зачне, скоро лиш руху не має, там стервина в двох годинах розгноїться, а до вечора уже ю розточать всякі хроби.

Господи, який там рух всьому! Тямлю ще як нині, коли-м перший раз об'їжджав на кораблі ті краї, де то уже люди чорні від сонця як уголь, як там всягде море грало, кілько там птиць всяких понад береги чередами літало! який там всягде безкінечний рух! Риби підносили так кріпко і так без устанку водами, що аж шум розходився по

воздусі, мов в кітлі вода кипить, а все задля того, аби розбивати остої, гонити всім созданиєм божим, аби ся не розгнівало, не робило само в собі зароду смерті. Так же ж то, сину, всягде, де єсть рух, там і життя єсть, а де рух устає, там і смерть настає.

- Я виджу, тату, що так в природі ся діє, але не знаю, чому би те і межи людьми так мало бути, і вопреки гадав би-м, що труд і праця життя людям скорочає і стається часто причиною скоршої смерті.

- Сину, або ж чоловік що? не созданіє боже? може він має інакші права для себе, як кожне інше діло рук небесних? "Всякое диханіє да хвалить Господа!" - повідає святе письмо, і всяке созданіє хвалить го тим, що кожне ділає своє діло. А чоловік мав би лінивством його хвалити? Чи ж то він не частка світа, которого законом єсть безустанний рух? чи його натура природная може не така, як природний закон світа?

Гляньмо, сину, на маленькую дитинку, і поспитаймося, чому кожне дитя в пеленках так часто плаче, хоча го нічого не болить і воно не голодне? Чому те, що більше і частіше наплачється, черствіше, здоровіше ся стає, як те, що тихцем лежить? Ой нема на таке дитя надії, которого в хаті не чути! Бо і чоловік потребує до життя руху, і сама натура його тягне до діла; тому плаче дитина, коли ще бігати не може, а той плач єсть її рухом, ділом її маленького тіла; тому умовкають маленькі ті ангелики в плачу, як ся їх почне колисати, бо колиска надає їм руху, надає їм діла; і задля того самого найчастіше, і ще раз кажу, найчастіше умирає таке дитя, що мало коли заплаче, бо в нім доконечно єсть якийсь зарід нездоров'я, що вже притлумляє общественний закон природи; тому і дорослий чоловік шукає собі доконечно якогось діла, аби прийти в якийсь рух, в життя. І сли не має діла, то візьмуть його тяжкі нуди, которых видержати годі, бо його натура не має того, чого доконечно потребує.

Ту перестав троха старушок, взявся рукою за чоло і став думати, якби собі щось пригадував з давніших своїх літ, а потому каже:

- В Америці, але уже не тямлю в якім то місті, єсть казниця для всяких людей, що дещо провинили тяжко. В тій казниці не накладається на осудженого жодна кара на тілі; ні там б'ють, ні морять голодом, лиш замикають його до осібної хатини, там дають му всякую вигоду, але не дають жодного діла, не дозволяють навіть з ніким поговорити. Спочатку єсть такий стан для казненого, здається, приємним, він собі їсть і п'є доволно, не журиться нічим, в слабості має всякую поміч і дозір, має свою вигідну постіль, своє в час чисте шмаття і добру одежу; гадав би хто, що леньох, нероба жичив би собі цілий свій вік в такий позістати в'язниці, де, як зважимо, нема жодної прикρόсті, не накладається жодної кари.

Але почекай, зобач за тиждень, за дві неділі, за місяць, який стан того чоловіка? Нуди, безкінечні нуди зачнуть гонити серцем його. брак діла, брак якогось труду так зненавидять тому чоловікові його стан, що кожная хвиля роком му ся стане, кожная гадка про його долю пеклом го запече в груди. І не довго видержить він те пекло; скоро зачне він сам просити своїх надзирателів о який труд, а сли му який приділять, то береться скорше до нього як голодний до хліба, бо так як хліб, так і труд єсть життя нашого кормом.

Так-то тягне уже сама натура чоловіка до якогось діла; а сли чоловік не слухає того голосу, того наказу божого, що єсть в його серцю, тоді карає го нудами, а потому і хворобою. Може тому мало хто увірить, а однак ж і те правда.

Гляньмо на тих людей, що то не привикали до роботи, яка їх сила? В містах великих понад моря, де кораблями множество всякого товару навозиться, суть люди, которі ті товари з кораблів до міста переносять. Носять вони їх баліями, або в скринях, і заробляють собі много гроша. Тягар, який вони двигають, єсть так великий, що тяжко і на коня більше тирхати, а однак бере такий зарібник його легко на своє плече і несе часто о чверть і о пів милі до міста. Два сотнарі нараз взяти на себе, то у нього дурничка. Де ж би такий тягар взяв чоловік, що не звичаївся до того?

В горах великих єсть всягде звичай, що господарі з своїми волами виходять літом на широкі полонини на пашу. Там перебувають часто по дві, по три, а часом і по чотири неділі. Як знаємо, скотар в такому місті, де єсть просторонне пасовище, довольно має часу до лежанки, задля того і на тих полонинах нема труду для ових господарів або їх синів, але тому ж і не похвалить собі ніхто з них того життя: бо як прийде з полонини додому, то такий тяжкий, такий неохочий, так не рад сам з собою ся зробити, що до правдивої слабості не потреба би му більше, як аби ся лиш ще до постелі положив. А чому те так діється? Бо життя без затруднення до слабості веде.

- Кажуть бо люде, - тату, озвався я на те, - що чоловік через працю силу тратить, і не раз чув я, як то собі і розважніші кметі говорили: то зробок, він уже виробив свою силу.

- Правда, сину, що так говорять люди, але ж чи все те правда, що людям здається? Не праця то, сину, зрабляє силу, але вік, літа; бо сли-би так було, то би та сирота, що від свого шостого або восьмого року робить і працює, та нещаслива сирота, що то з першої весни свого життя по службах, як люди кажуть, свою зрабляє силу, не повинна би ніколи взрастати в кріпості свого тіла, а насупротив повинна би на силах цілком упадати. А однак того не видимо, іно маємо по цілім світі тот доказ, що людская сила так ся змагає, як ся змагає час зрілості чоловіка, а як тот час промине, бездільно будеш старатися, абись ю не утратив. Травицю з ярі не задержиш в землі, хоча-бись і молотом в землю бив, а в осені не витягнеш, хоча-бись кліщами тягнув.

Так то і з людсков силов. Допоки горі ростем, то і вона росте з нами, а як зачнем рости к землі, то і вона туду глядить. Но правда, що часто безмірна праця позбавить чоловіка здоров'я, але ж того не праця, лише дурний розум або, що Бог най боронить, припадок. Хто розумом рядиться і не має широкого рота, і кого Бог від припадку устерігає, тому праця тим, чим для землі дощик - життям.

А у кого лінивство заплодилося в серці, кому труд тягаром стався, тому світ - живая труна, а його бит на світі - гнилоє озеро. Тому ж не дивуйся, сину, що і я би рад там до татка небесного, бо уже годі волочити ті ноги за собою, годі потрудитися до якого діла, годі жити на світі: нуди зачали вже і мене мучити, а про ті нуди стався і я для моїх прикрим! Ах, люди не знають, чому старість кожному надоїсть, і наймильшій дитині, бо не знають, що в старості чоловік нічого робити не може.

- Але ж скажіть же ми, чесний Єфреме, чому люди так мало до праці ємкими появляються, хоча їх натура до діла силує?

- Днесь, сину, вибач, що ти не відповім на те, бо видши сам, що-м ся уже і бесідою утрудив. Таке-то моє життя! Але ж прийди завтра, сли Бог дасть здоров'я, то ще побалакаєм трохи. Бувай ми здоровенький. Ганнусю! Ганнусю! моя дитинко, ходи до діда, ходи та запровадь до хати, уже знов треба іти до лежання. Господи, Господи, які то ночі довгі!

На той голос дідика вибігла чорнобривая білявка з хати, глянула на мене, відклонилася, та й взявши старушка м'ягонькою рукою під плече, повела до світлиці.

Розум чоловіка - то таблиця, на котрій мудрість свої правди пише, погадав-ям собі; аж та таблиця чиста, нескаліяна, то написи стоять явно, розлучно, чертинка коло чертинки зоріє ясно як зізвѣдочки на синім небі, кожду спізнаєш, кожду прочитаєш, як спізнаєш кожду барву на чистім дні білого полотна. Но як тую таблицю скаляє чорне болото пристрасностей серця і порисує злобная воля, тоді ж надармо точкує мудрість на ній свої образи. Записана стане вона вправді перед оком нашим, але хто прочитає затерте, зогиджене її письмо? Ні вона собі ні другому пожитком. Так то буває з людьми. Всіх нас Бог вислав з чистою на світ таблицею, але не кожний має на ній лице правди, і тому ж не кожний спізнає, не кожний вірить в те, що єсть істина.

З такими гадками пішов я до дому, і довго довго не міг-ям собі те натокмити в голові, чому-то чоловік сам собі буває ворогом? Глядить, шукає, а однако ж не хоче спізнати того, за чим глядить, не приймається до того, чого шукає. Всім нам те на гадці, аби прожити довго на світі, і прожити в здоров'ї і достатках, але мало хто в те вірить, що життя і здоров'я в труді, а достатки, которії також дни наші продовжають, в праці знаходяться. Ой добра то наука світ, єсть то школа велика і широка, всяких правд учить там і толкує наймудріший учитель, которому ім'я досвід. Але ж і домова школа не послідня, бо там учать з книжок світа і розгаяють таблицю нашу, розум, аби— сьмо понимали правду ясно і чисто і не закривали самі перед собою божого сонця.

На другий день рано, скоро тільки праведне освітило вселенную, а гори і долини засяяли в золотих ризах, по нивах і обшарах розлився світ божий, птичка одспівала хвалу своїому сотворителю і всяке созданіє розвеселилося, пішов я знов до Єфрема; но уже не застав-ям го в хатині, казали, що вийшов до садка щепи підливати.

Чи ж треба йому того, прийшло мені зараз на гадку, чи дочекається він яблочка з тої щепинки, которую днесь підливає? Ой немного йому уже треба: чотири дошки, та й кілька п'ядей землі! Але він не зважає на те, що може завтра вержуть му піском на очі, він ся ще трудить, він ще працює, а для кого? Для других, для наслідників своїх на тій святій землиці, для ближніх. А хто ж за те нагородить? Бог і сумління, та й пам'ятка у людей. Тую щепку щепив старий Єфрем, скажуть люди, коли мав уже сто і кілька літ - легка би му земля! і не одна побожна душа востхне до Бога та й Отче наш змовить. Так то чесний чоловік не зважає на те, що його завтра може уже до гробу понесуть, не рахує того, що йому пожитку за свої труди ніт уже надіятись, він трудиться, працює, аби сли не для себе, то для других приніс пожиток, бо так наказує йому праве його

серце, в котрім пробуває Бог: так му велить ділати милість братня, котору Христос голосив.

Хотів-ям підійти з-тихонька і придивитися тій праці столітнього старця, налюбуватися тим видом, що так солодко промовляє до кожного правого серця, і уцілувати ті руки, що ще над гробом не устають ділати для добра братнього на землі, і пішов я полегоньку до садочка, що зараз до хатини притикав; та й що ж я там зобачив?

Господи! серце ся розпливає, душа взлітає горі, там до небесного отця, до творця того сонця, що так величаво на світ восходить, до того милосердного татка, де щастя, де бит, де вічність наша! О кілька кроків від мене серед садочка, під широким деревом, стояв Єфрем на колінях і молився Богу. Лице його було лицем поранньої зірочки, що Бога о росу для світа просить, а в очах сяяла ціла краса християнської побожності, як сяє на тихенькім зеркалі моря ясненьке небо. Мов святий, которого душа половицею уже до небес належить, так явився і він очам моїм.

Біля нього клячала дівця, та сама, що го учора до хатини завела; одежа її була біла як молоко, з голови спливало чорне волосся і стелилось шовком по плечу. Око її було ясне як погода полудня, але на блідавій тварі малювалася якась тоска молодого серця.

Звісивши круглую головку к землі і зложивши м'ягенькі руки на білі груди як дві свіжі цвітки на серце, шептала вона молитовцю.

Довго, довго молилися з-тихонька словами обоє, і найменший шелест вітра не переривав святої хвилі. Часами тільки спадала крапля роси з широкого дерева, як пташина потрутила брем'яним листочком, що розстелились над їх головами, як би хотіли підслухати бесіди з Богом, і часами тільки вивинувся легонький стогін з грудей дівчати, як би желав сказати світу: як мені тісно в тім серцю!

Довго глядів і я з мого устороння на ті два образи людського життя: на ту сумну, безрадісну, глухую осінь, з котрої час і буря і решту краси зірвала і остатнім листочком гонить світами, і на овую розвивающуюся яр, що так мило а враз так сльозавенько промовляє до м'якого серця, і душа моя розливалась разом з ними в молитві до того, в котрого руках і яр і осінь, і літо і зима.

Аж ту Єфрем підніс злегка сідую голову к горі, розпростер руки до восходящого сонця і зачав чимраз голосніше, чимраз сильніше:

- Господи Боже! сотворителю неба і землі! татку добротливий і всемилостивий! Коли ж твоє царство прийде до нас на землю? Коли ж розіллється воля твоя по всіх серцях, що б'ють на тім світі? І коли устане мир шукати більше за насущним хлібом, як за твоїми святими правдами? О, насити, Господи, тот мір світа, розлий благодать твоєї волі на можних і нужденних, на багатих і бідних: дай нам ум правий, дай нам милість братню, любити християн і нехристиян, і своїх і чужинців, і сусід і далеких, і тих що нам добре діют, і тих що нас покривдили; всіх пов'яжи любовою в єдину родину твою! О, дай нам, Боже, твоє царство святе! і пом'яни, Господи, на плачущих на тім світі і скорблящих, і розвесели їх кроваве серце, і пом'яни на нещасливих і опущених, і дай їм поміч твою святую. І на тую сироту, що стоїть коло мене, не запам'ятай, Господи, і дай

їй доленьку ясну, днинку щасливу – яко твоє єсть царство і сила і слава во віки, амінь.

І перехрестився старушок і ударив чолом до землі, і легонько піднісся на ноги; а дівча отерло сльозку з очей, що їй як горох покотилася по личку, хопила конов'ятко, та й побігла по воду.

Ще довгу хвилю стояв я в моїм усторонні, і не смів поступити з місця, якби за кару, що-м підслухував того праведника, аж на посідок в обаві, аби мя не постережено, приблизився я до Єфрема, та й привітавишся по-християнськи, яв питати за його гаразд, за його здоров'я.

– Гаразд, сину, гаразд, – одвітав мене старушок, – коли ще Бог дозволяє по світі лазити, – та й став ся мене звідовати, що мене так рано з постелі зволокло, – бо то панята, каже, не люблять з сонцем вставати.

– Таж ви знаєте, тату, що я не панська дитина, я сином бідного селянина: а потому і не всі панове любують собі довго на день лежати, – одповів я йому на те.

– Так, сину, правда, – озвався Єфрем, – не всі, но лише такі, котрим до забавки дня не стає. Ой зла то понада, сину: таким день божий як злодій уходить, а з ним уходять всі ті радощі і пожитки, що Господь з днинкою світу насилає. І здоров'я у таких людей не доконче тверде; бо що ся діє против божої волі, то все з нашим ущербом, а Бог дав день до праці, а ніч до спочинку.

Ту надішла дівиця з конов'ятком, глянула, та й спустивши оченята к землі, взяла за збаня, що туй під грушею стояло, набрала води з коновці, та й запитала:

– Чи підливати, дідуню?

– Ніт, Ганнусю, – озвався Єфрем, – тобі інше діло, треба гостя прийняти по-сусідському; от і учора не погостили-сьмо його, як би належало.

Ганнуса зиркнула пів-очком то на мене, то на Єфрема, як би ся оправдати желала; зачервонілася трошки ніби ягідка, що ю сонце пригріло, та й побігла скоренько до хати. А Єфрем взяв за збанятко, зачав підливати щепки, та й каже:

– Вибачай, сину, що я перше пильную деревинку, нім гостя: ой бо ж то кожна річ має свою пору; як не підлієш билинку, нім ю пригріє праведне, то уже потому можеш і залишити. Так ся і з людьми діє: як не напоїш дитинку, нім ще розгорить серце, тоді ж бездільна твоя праця.

– Добре дівча, – зачав потому по хвилі, – і чесного роду, але сирота, темна нужденна спрота. Ні отця ні матері, ні сестри ні брата, сама однісінька на світі, як тростинка на широких ставищі. А отець був священиком, десь далеко на Підгір'ї, і не зле му ся вело; але ж умер ще молодим, а за ним необав занесли і маму до гробу. Ой тяжко кожній сироті на світі, але найтяжче такій, що ніде притулку не має. Щасливий той, хто має свою хатинку і бодай тільки лише землі, що би п'ядею змірити можна: уже він дідичем, не потиром на світі.

– Що ж з того, – казав далі і востхнув тяженько, – що з того, що отець працював і шанувався, та й призбирав трохи засобу на лиху годину; прийшла смерть, вдовицю вигнали з села, в світ на чотири вітри, з дрібними діточками, і все ся минуло, все ся

згирило; без притулку, без захорони, без одного сухого кутика, де би могла першої ночі голову з сиротятами приклонити, скитала нещасная мати помежи люди, і заносила одного ангелика по другім до гробу, аж наслідок виплакавши очі, почорнівши в темнім смуточку, лягла сама попри них... в могилі. Осталось з цілого гніздочка лиш одно ластів'ятко, та Ганнуся. І вона днесь скитає, від свого дев'ятого року служить по людях за страву та за сорочку. Літись упала була в немічку, що то глуханею називають, лежала довго, довго, газда не хотів хорую живити, і вислав в світ за очі. Ой Боже, Боже! які то люде живуть на твоїй землиці святій!

- Уже пізно восени здибав я ю біля нашого села з тяжким тлумочком на плечі, цілим маєтком, що заслужила; схорована, зболіла, сиділа над потічком і закрапляла ослабле тіло водицею: ішла сирота до Львова, до своєї тіточної сестри, що ся добре має а бездітна. Взяв я ю з собою, та й від того часу пробуває при мені, бо ж і та, як чую, не хоче ся признавати до сироти. Господи, Господи, не тями їм гріха, тим людем з каменя!

Замовк і задумався старушок; а в моїм серці щось так задзвеніло, якби хто в розстроєну скрипку ударив; ах, бо ж то і я уже сирота! А потому яв знова підливати, та й каже з-тихонька:

- А дитина, Божейку! то ангел, не дівча; таке добре, так щире, так услужне, що не знайдеш ліпшого, хоча-бись під серцем собі плекав. Бог ми наслав тую дитину, аби моя старість ще остатню мала потіху на світі. Але ж годі, вона мусит піти від мене назад в світ. Без діла, не при мені її доля.

- Но лишім те, сину, - каже далі, та й обтер собі полою слозу, що йому на зів'ялу витиснулась зіницю, - досить я уже наплакався на землі, уже ми далі чудно, звідки ще візьметься сльоза в моїм оку. Там, той на небесах знає за свої діти, він найліпший тато, не поцурається він сиротою. Та й і люде знайдутся, у которых ще не вигибла милость християньска в серці.

І знова востхнув старушок, і поставив збанятко назад під грушу, та й став щось ніби рахувати.

- Так за тиждень, лист ми напише наш отец духовний, - шепнув з-тихонька, та й знов по хвилі, як би му який камінь з грудей уступився, вирік веселіше, - так, так буде добре.

А потому обернувся до мене, та й лагідненько, якби те небо, що ся з нього хмара уступила, зачав промовляти:

- Ходи, сядь си, сину, ту на тій колоді, і вибачай старому, що белендить ні се-се ні то-то, така то уже слабість старих; от видиш, уже-сь другий раз прийшов до мене, а ще-м тя навіть не поспитав, як ти ся маєш, чи довго в школах ще треба ся мучити, і як там твої родичі, дай їм Боже здоров'я! Чесні то люди; давнішне бували-сьмо часто у себе, таж знаєш, сину, а тепер уже рік минає, як-есьмо ся не виділи. Що там чувати, сину?

— Гаразд, тату, гаразд, сказав я му на те: от я также живу як можу помежи добрі люди, і ще лиш один рік маю учитися в школах, а потому буду ся старати, аби ся де помістити в яким уряді.

- Може на мандатора? - озвався старий.

- Ой ніт, тату, бо то дуже хліб тяжкий, там би не одному пану служити.

- Правда, сину, тяжкий тото хліб. А догодиш пану, то не догодиш людям, а схоч догодити людям, то пану не догодиш: тому ж то варт мандатор, сли ся нагодить добрий, почтивий, чесний, справедливий, щоби його в ноги цілувати: бо в нім мусить бути розторопність не мала, і красна душа, коли обі сторони залагодити уміє; але днесь люди такі, чи злий чи добрий, аби лиш мандатор, то уже їм здається ворогом.

Не хотів-ям вспоминати Єфремові за родичів, о которых мя звiдував, і розповісти, що уже їх ніт на світі, аби не ткнути знову о ту струну, що так жалібненько в його серці дзвеніла і мою розстроїла груди, та й звернув-ям на мандатора, з котрим би старушка на вчорашню бесіду спровадити можна, і кажу:

- Коли ж бо вони нам надоїдають з панщиною, що витримати годі, а наші люди до роботи неохочі, ліниві.

- Не гріши, сину, - відповів мені Єфрем, трошки ніби уражений. - Наші люди не суть ліниві. Русин трохи тяжкий до роботи, але не лінивий. Здає ми ся, що ти мені і учора те само казав, і я ся не дивую тому; но пожди трошки, я ти розложу, як я за те гадкую.

Тяжко погане красним назвати, але ж годі і красу поганити калом, - зачав почтивий старушок далі. - У нас землі много, а людей ще мало: буває часто, що село від села о пів дня ходу, а помежи ті села майже всягде широкі ниви, просторонні сіножаті, що ледве оком зглянеш. Щороку засівають ті ниви, бувають трави на тих долинах, і щороку управляються, щороку збирається з них святе зерно, косяться трави.

А хто їх управляє, хто оре, хто сіє, хто жне і заділує їх? Ото наші селяне. Правда, що у нас ще много єсть і пустарей, що в чужих краях на западі не знайдеш єдиної стопи землі, що би не була справлена, але ж там більше єсть до праці рук. Гори, вертепи, піски, за котрі би наш русин ані погадав, аби ся до них взяти, стаються там під рукою працюючих людей жизним поділлям. Але, як кажу, не дивно, бо там тільки уже божого мира, що ся уже помістити годі; якби не обробив і не обсіяв всі ті голотечі, то би там був щороку недостаток і голод.

Тому ж там кожний принуждений до найтяжчої і найпильнішої праці, уже задля того, щоби якось вижити в світі, а потому задля того, що має більший пожиток, бо все, що му святая уродит земля, легше і дорожче продасть. Тисячами сотнарів тирхають там на великі вози, що пара їх тягне, і перевозять малим коштом з одної сторони в другу, з одного краю в другий; удержують вони тим легким розвозом рівную ціну всіх речей неомаль в цілій державі і дають однаковий пожиток для кожного, так що тот, котрий своє зерно о сто миль від столиці продає, продає го майже в тій самій ціні, як тот, що під самою мешкає столицею. І та-то річ творить кожного селянина охочим, ємкішим до праці, бо му ся та праця ліпше виплачає.

А у нас не так; у нас подолянин мусить о половицю менше продати свою пшеницю, бо друга половиця іде найчастіше за одставу. Тому ж можна уважати, же і ті самі селяне, що живуть коло Львова або близь якого значного міста, суть ємкіші до всякого діла, так до заробку, як і до торгівлі. Але ж за те і не годится, сину, казати, аби наші

селяне були лінивими неробами: працюють вони много і працюють гірко, – поглянь на ті лани, на ті обшари, що їх Галичина має, всі вони обробляються нашою рукою, ще нам ані угрини ані моравці не помагали. Наш селянин єсть лиш тяжкий до праці, і не такий емкий як другі селяне там на западі, або навіть як і самі німці, бо не має з своєї праці такого якв вони пожитку.

Однако ж, сину, що правда, то не гріх; єсть і межи нашими селянами вада велика, котора як болячка дуже розгноїлася межи народом, а то двояка і така: наш русин любить другим заступатися, і не дбає за завтра.

– У нас, сину, – зачав по хвилі Єфрем, – господарство підданого – ніби своє, а ніби не своє, і земля ніби власна і ніби чужа. Сли отец три сини має і всіх приведе до людства і умістить їх при собі на однім господарстві, на однім ґрунті, і сли ті всі три сини живуть разом і з жонами і діточками, які їм Бог дасть, і не поділяться, аби кожному була одна частка, бодай-би мала, але своя питома. Питаю ж ся, на кого вони роблять? От ніби на себе і ніби не на себе, собі і не собі: бо ж не у кожного з братів однакові суть потреби і не однаковий може і участок пожитку.

Оден потребує більше, бо має кількоро діточок, а другий на малім стане, бо не має лиш одно. Чи ж тоді може бути щирість до праці, емкість до діла, сли чоловік не знає, для кого працює? А як до того ще оден з тих братів єсть марнотравним або жона додбала, яка ж межи ними може бути згода? А піди ти, Олено! – Ніт, піди ти, Гафо! Зроби там, Іване! – Ба, зроби си сам, пане! – словом зійде на те, що поведінка каже: Піди псе, піди коте! – та й на тім стане.

Сли ж ще де ладна старшина, которую шанують діти, та любов братня, котора так много добра на родину зливає, тоді ж буде лад і діло. Але ж який тепер світ, сину, які тепер діти! Господи, послідні то ачей же надходять времена. Син днесь старший від тата а донька мудріша від матері, а за любов ані гадай; часом брат власного брата хотів би в ложці води утопити, такі-то часи настали днесь! І задля того ж то нема в господарстві ладу, бо одно другому добра не радо; нема емкості до праці, бо одно на друге спихає, одно другим хотіло би ся служити, словом нема охоти до діла, бо кожний робить ніби не для себе, ніби не на своїм кавальці землі. І те то єсть першою причиною, що наш селянин тяжкий до праці.

– Я би гадав, тату, щоби те лінивством назвати можна, – перервав я му бесіду.

/іт, не лінивство, сину, – озвався Єфрем, – бо уважаєм часто, же тот самий молодець, що перше на ворошнім хлібі так недбало газдував і все з дня на день або на другу спихав челядь, охочо робить і емко до всякого береться діла, скоро лиш на свою питому засяде ватру, де уже добре знає, що то ні на тата ні на брата ані свата працюється.

– А яка ж би була другая причина?

– Другая, сину, причина єсть та, що наш селянин, запавши раз в недостаток яким-небудь способом, уже не дбає, аби ся з нього видобути. Слухає він дослівно тих слів, що там в святім письмі десь стоїть: "Не печитесь утром, утро вами да печеться", – і не позирає, як поведінка несе, ані на задне колесо ані на передне.

Коби лиш дождатися бульби, то уже він доволен: не дбає на те, що не много посадилося, що би ліпше все на зиму спрятати належало, що би на добі заробками можна пожити і себе і діти: не зважає, що пізніше і тяжче за роботу і менша буде заплата. Він собі живе як легкий козак – з дня на день, і часто переблавукає боже літо, і навіть собі не збере в час того, що му Господь зародив.

Ой не так ся діє в чужих краях! там люди світами ідуть на зарібки: там не глядає на те, що ще єсть що на завтра в горнець веречи, але складає божий дар на час пізніший, на лиху годину. Там не проп'яничить шелюга з того, що на день заробить, але складає ладненько до купки, аби щось додому справити для дітей, для жінки. Там не знайдеш дитяті без сорочки, як у нас ся часто трафит, жони без ладного тонкого шмаття або без обув'я на зиму, хіба її муж – останний гультай, що не тільки своє, але і те промарнує, що жінка заробить, а таких людей всягде знайдеш.

В неділю убереться там майже кожний неомаль комірний зарібник, або тот, що лиш маленький городець має та хатину, рівно неомаль з найліпшим кметем, що має достатки і лани, і іде собі з жоною до церкви, гадав бись що то який панок. А все те за працю рук своїх: не робить на нього ні воли ні корови, лиш ті десять пальців.

– Але ж бо там і ліпша, тату, заплата, – перервав я старому.

– Але ж і дорожня більша, – відповів ми скоро Єфрем, – більше заробить, більше проїсть. Не так то, сину, не так; там ніхто не заратує, здоровому там ніхто не дасть кавалок хліба; а наш народ милосердний, щедрий, не замкне долоні перед бідним, не уважаючи, чи він варт собі заробити, чи ніт. І тому ж ся не один спускає на людські руки; а що важніше: неомаль кожна дитина ходить там до школи, учиться навикати до труду, до порядку, і приучується не одного з книжок; а скоро лиш сільську школу виучить, то іде разом з татом або з мамою до роботи, і не блавукає, як по більшій часті наші діти по селі, але старається уже з десятим роком на себе, і робиться трудолюбним, працюовитим чоловіком: а хто робить, тот має, хто щиро працює, тому ніколи ні голодно ні холодно не буде.

– Але ж, тату, – озвався я до старушка, – я-бо гадаю, що би не належало всіх бідніших господарів недбалими називати: знаю я сам много таких, що щиро працюють, але ж якось їм, як то кажуть, не іде рукою.

– В кожній кошарі суть всякі вівці, і білі і чорні і сорокати; так і межи людьми. Однак ж я гадаю, що більшу часть наших селян недбалими назвати можна, а те, що то говорять: не іде з руки, годило би ся перевернути на інакшу поведінку і сказати: іде їм за їх розумом.

Бо ж правда, що часто бувають випадки нещасливі межи нашими селянами, которі без устанку б'ють на одного неборака як коваль о бабку; але Бог вість, аж не недбалість наша єсть тому найчастіше причиною. А захорує дитя, то чоловік собі погадає: а най то, най то: чей то, чей то. А заболіє худобина, то собі помислит: нехай-но через нині, пораджу я ся завтра; а прийшло завтра, глянь, а ту уже нема корови; переминувся день, два дні, а дитинка уже конає: тепер же в плач, в заводи: ходи, шукай, розбивай собою, то по гробах, то по ворожеях, то давай і найліпшого ліку, без діла! бо уже

запізно: і ще кілька хвиль, а уже і дитинки нема на світі.

Такі ж то у нас люди сиротята. Може би дещо був і порадив і дитинці і коровиці, але про недбалість годі. Хто ж тоді винен, сли такому чоловікові не іде з руки? Але гляба, така то наша зла натура, коби лиш себе не чинити винним. Самі за себе не дбаємо, а на Бога складаємо.

- Тому ж ще раз кажу, сину, що межи нашими людьми розширилася дуже та гнилячка недбалість, і самі-сьмо тому винні. що змагається в нашім краю тіснота, і рік по рокові сходить на пустше.

- А людисько добрий, почтивий, - звернув я до старушка.

- Та який же хосен, коли тут, - сказав Єфрем, - тут в голові ніт олію. Не здало воно ся, як чоловік дуже учений, бо тоді кусится і самого Бога змудрувати, але ще гірше, сли сліпий і дурний як пень.

Хотів я ту запитати Єфрема дещо за школи, але бесіду нам перервала Ганнуса. Принесла вона снідання. За нею прийшло мале хлоп'ятко, може десятим роком, і двигало невеличкий ослонець. Ганнуси взяла від хлопця ослін, поставила перед нами, та й накрила чистим обрусом; а потому заставила хліб святий, разовий але красний, жовтеньке як віск масло в маленькім мисятю, та й в хайнім горнятку молоко; а хлопчина побіг тим часом до хати, і приніс два чистенькі дерев'яні пугарчики.

- А чому ж єсь не взяв третього пугарчика, Федушо? - озвався Єфрем до хлопчини.

А тот споглянув на Ганнусю та й каже:

- Коли ми панна не веліла, дідуню.

Те слово розбудило так сильне чувство чести в моім серці ку тому старушкові, що-м мимо волі хопив за руку і уцілував сердечно. Красна душе, погадав-ям собі, як же сохранны стараєшся осолодити недолю піднепалої літоростки ліпшого стану; як м'ягенькою рукою гоїш тяжкі рани, що судьба небес б'є в серце чоловіка. Не нависні люди поношаються з нещастя, а ти даєш там шаність, де вони глумом мечуть, ти там болієш, де вони радуються. О, не дармо тобі дав всемогущий Бог так глибокої дождатися старості, не дармо хоронив тя по всіх дорогах широкої землі. Куди нога твоя ступала, провадив тя через далекі світи, як провадив ангел молодого Тобію, аби-сь повернув назад до рідної землі і аби твої кості спочили під власною муравою, обок милої родини.

Такі гадки промикалися мені через душу, і чимраз ясніше розвивалася та правда в моім серці, що праведник лицем спасителя на світі, де милість і правда в чистім сяють образі.

Єфрем не уважав на мене, знати зайнялася його душа цілком тоді дівчатем; бо ж і также й звернувся до хлопчини та й каже:

- Не веліла? Скоч-но, скоч, сину, та принеси скоренько ще один пугарчик. А ти, Ганнусю, чому не хоч з нами снідати? Чи не слаба ти, дитино?

/Ніт, дідуню, - озвалася Ганнуса, та й зачала біленьким фартушком ніби личко собі обтирати, - я потому поснідаю, а тепер піду ще трохи до роботи.

- До якої? - озвався Єфрем.

- А сорочка, - одповіло дівча з-тихонька.

- О, лиши те, - каже Єфрем, - ти би далі і очі собі виплакала над тою сорочкою.

- Та бо-сьте веліли, аби на завтра була готова, - напмкнула Ганнуса ще тихіше, і спустила оченята долі, як би хотіла лиш перед землею появили тую хмарку, щося сльозою розсіяла на її зіниці. Но не укрила вона її перед очима старушка. Сквапненько взяв він ю за руку та й каже:

- Лиши, солодка, лиши, мені Настуня ушіє. Я уже виджу, що мені про твоє м'ягеньке серце не мати з твоєї руки на смерть сорочки.

Такая то сорочка! - погадав я собі, і тому-то закрутилася слізка в очах тої милої сиротинки! Чув я уже давніше, що Єфрем ще перед приходом холери збудував собі хату з чотирох дощок, і то власною своєю рукою, і витесав з каменя хрестик на свою могилу, і випросив у громади та у священника місце серед теметова і посадив там два молоді ясені, один ніби в головах а другий в ногах свого гроба, а тепер виджу, що і рубаття казав собі пошити. О, погляньте ви, мудрі книжники мира, що-сьте проникли тайну життя і смерті; посмотрите ви, вельможі землі, що-сьте уже в пересить ужили світа: чи гадкує хто з вас так супокійно, так холоднодушно на послідную годину? Чи вибирається хто з вас так старанно в путь до темної студеної могили?

- Дівча, не плач, - озався Єфрем, - не в'яжи мене новими огнивами до того світа, которого давніші зв'язі уже одна по другій попірסקали на завсе. Тяжка тому дорога, хто ся до неї не приладить належно. А старому доконче умирати; і тобі не цвіте в тісній моїй хатині світ. Хто знає, може ще цього тижня треба буде тобі полишати старого Єфрема.

- А чому ж то, татчику мій дорогий, чому хоч віддаляти від себе бідную Ганнусю? - перервала дівчина бесіду, і вліпила сльозаве око в почтивого старця, которого лице, мимо старанної усильності, аби утулити жалкість свою в груди, смутною покрилося поволокою, та й якби не довіряючи словам його, яла на його твари слідити правди.

А Єфрем, знать не хотів, аби чувство його перемогло слабую старця силу, обернувся до иадходящого хлопця, та й взявши пугарчик від нього, подав його Ганнусі, котора ще досі, як той путник в чужині на роздоріжжі, за світ си не знала і як та ягідка, що ю передка роси приляже, тяжкую сльозу придержувала на красній зіниці, та й каже м'ягеньким голосом до неї:

- Не час нам о тім розправляти, Ганнусю дитинко: гість наш не загляне до нас більше, як го будем приймати плаксами. Ми собі обоє за ту річ побесідуєм, а я знаю, що мя послухаєш, дитинко, і так зробиш, як я ти скажу. Подай-но гостеві, що-сь там приладила.

Но ті слова не заспокоїли сумненького дівчати; яла вона набирати в пугарчики молока, і придушала як могла вирываючіїся з грудей стони, але по її блідавенькім личку котилася горохом сльоза за сльозою. І мені було дивно, що сей добродушний старушок мав на гадці; бо що він не задля того спішив за сорочку, яко-би уже доконче цього тиждня надіявся смерті, те мож було пізнати з його бесіди. Але чому ж би мав віддаляти те так миле, так щире дівчатко від себе, що так прив'язалося до нього, як ся

прив'язує святая земля до теплого сонця? А однак ж видно було по його словах, що гадкував за те; і здається, що та хвилька задуми, в яку перед годинкою запав був старушок, рахуючи дні тижня, в'яжеться з тою гадкою.

Тяжким серцем поживав і я молоко, що ми Ганнуса подала, не поглянувши навіть на мене. В моїй груді пересувалися зав'язки всякого чувства, як ся пересуває коралик за кораликом по шовковій нитці. Був я в тім стані душі, которого описати так трудно і котрий скорше на лиці як в глибинах гадок дослідити. І жаль і радість, і надобність і недогода, і смуток і веселість метали мною, а при тім всім ще щось більше, до чого молодому перед чужими людьми чомусь признатися стидно.

Усміхаєтеся, мої красні читательнички? О, не смійтеся: єсть в кожному серці комірочка, до котрої раз в житті вкрадеться образець людський і розсвітить ю всіма барвами світа і задзвонить всіма звуками природи, що чоловік сам не знає, як му єсть, а однак ж любив би собі в такім і умирати, бо хоч му чогось так жалко, а однак ж так чомусь і наповидно разом. Але ж нащо вам розповідати, знаєте ви о тім ліпше може як хто, а сли ще не знаєте, то пождіть трохи, а прийде і на вас крика.

Не довго був я у Єфрема. Всіх нас залягав якийсь тоскливий смуток. Ганнуса мовчала, затопивши в землю зіницю, і не питала далі Єфрема, хоча й видко було, що її серденько дуже бажало знати, що Єфрем гадкує, но здається, що не сміла звідовати старця або лякалася учути те, що так страшно тривожило її душу. Єфрем сидів з заложеними руками, і не поживав божого дару; знати і його душа билася з чувствами. А я, сам не знаю, як я сидів межи ними, лиш те одно знаю, щом желав розпочати якусь бесіду, але годі було вирвати гадок з того широкого світа, куда вони літали. Напоследок взяв-ям Єфрема за руку та й кажу:

- Тату, завтра свято (було то святе Преображеніє), чи позволите під вечір прийти до себе; та би-м ще послушав вашого розумного слова, бо мені з неділі треба назад до Львова - а хто знає, чи буду уже на Глухівці, бо з тим роком минає і слободний мій вік; треба буде зачати на кавалець хліба робити.

- Ти поїдеш до Львова, сину, - відізався Єфрем, - а чи не знаєш ти там одного старого вислуженого - але тяжко, тяжко, - звернув также й старушок, а потому, якби погодившись з гадками, що скоренько по голові здавалися перебігати, підніс правую свою руку, поблагословив мене та й каже:

- Прийди ще, сину, прийди і завтра і позавтра, і кілька ще часу будеш мати: і вибачай, що-сь місто веселості наслухався у нас більше смутку. Такий то наш світ: родимося, плачем; умираємо, плачем. Ганнусю, проси-но гостя, най ще буде ласкав хоть кавальчик хліба укусити, та перестань уже сумувати, дитино.

- Дякую красенько, тату, і вам дякую, панно, - вимовив-ям потихоньку, якбим соромився називати ю по імені, - мило би мені було, аби-м вас завтра застав веселішою.

- Чей Бог дасть, - шепнула Ганнуса, і поглянула на мене оком, в котрім ціле горе нещасливої сироти так сумненько забряскло, як бряжчить на небі червона згар по заході сонця.

Не радо я попрощався, але ж в моїй груді було занадто тісно, аби довше з ними

пробувати, і пішов-ям далеко долинами, що ся за селом понад крутою річкою розтягають, шукати за чимось, чого-м сам не відав...

3

На другий день не хотів я теряти хвилі, в котрій би хоть раз перед моїм виїздом до Львова мож було з так стареньким і так бувалим чоловіком побесідувати, яких на світі так мало, і вибрав-ям ся до Єфрема, ще лиш з полудня ся зверло. Крім того погнало ото мя ще те, що-м желав довідатися крайньої гадки за Ганнусю, чому він тую сироту не хоче при собі придержати до своєї смерті? і що та молодая билинка почне в широкім світі без опіки, без захорони, в світі, де буря гуде, де сироті пробути так тяжко?

Вийшов я від сестри, що в тім самім селі була за мельником, і спішив до знаомої хатини у кінці села, де Єфрем мешкав. День був парний, а діялося уже з полудня; небо зачалось хмарками заносити, а здалека від запада чути було тяжкі гримоти. Сюда і туду на улиці сиділи поперед хати чесні людкове; то поважні господарі з сусідами, то жони з челядію та й діточками. А всі в біленькім шматті, хоча то була п'ятниця, знати що господині любили хайність і дбали на те, що так мило красить кожну невісту, на чистоту.

Дівчата позачесувані гарно, якби до вінчання, і позакосичовані свіжими квітками, бавилися то молодими горішками, що знати учора за худобою по хашах назбирали, то метали на себе квітками, що з городців поперед хати красенько устроєних зривали, а дорослі сиділи коло матерей та своєні, уважаючи на поважні їх бесіди. Як то мила така згода, така забава! До таких людей аж щось тягне чоловіка.

"Слава Ісусу!" - "Слава во віки!" - поздоровляли мене ті чесні громадяне, і який такий господар або молодець зняв поважно кресаню і поклонився красенько, а хлопчики жовтоволосі вибігали цілувати мя в руку. Хоча того чоловік не вимагає і не потребує, а часто му докучить навіть, а однак то кожному мило, сли мала дитинка ко старшому шаність знає. Красна то річ, погадав-єм собі, призвичаювати дитинку до такої шаності; більше вона приносить тим пожитку собі, як тому, кому честь віддає. Така дитинка стається кожному милішою, раднішою, і здається, що вона нам уже ближчою, ніби уже своя. Ой шаність другого несе чоловікові великий пожед!

Спішив я скорше через село, бо уже і люди яли ся забирати до хат, і гримоти яли зближатися чимраз скорше, а дощ грубими краплями політав то сям то там, і в сам добрий час прибіг-ям до Єфрема.

На порозі стрітив-ям Ганнусю, сиділа вона і держала книжечку в руках, уже дуже старенькою, знати ще по мамі змерщина. В книжечці дозрів я билиночку корольки, которую старанно складала, а на колінах видно було більше таких билинок та й порозметаних листочків. Шукаєш за щастям, погадав-ям скоро; о кобись лиш знайшла, красна душе, бо у сироти так тяженько щастя!

Скоро мя узріла, схопилася хибко, та й ніби цвітка, що їй напрасно блиск сонця аж в серденько загляне, заповонілася легонько, і склонившись складно завела мя до хатини. Не буду розповідати за те, що-м застав в тій хаті, бо ж знаєте самі добре, що по хатах наших селян нема ані дорогих ані так світлих речей, щоби велику на себе увагу

могли звернути; однак ж за те вспінути годиться, що в цілій хатині так було чисто, стіл та лавиці та постіль так біленькі, що аж мило поглянути. Но те не дивно. Єфрем любив завсе хайність і порядок, хоча був в так глибокій старості; і передше, о кілько собі пригадую, заставляв я у нього такий самий лад, туюж саму чистість, і тому ж не звертала та порядочність на себе мого ока: але звернули мою увагу два чоловіки, що коло Єфрема сиділи.

Один з них був уже підстарілий, поважний, статечний; подоба його лиця оказувала побожність і розвагу; чоло поморщене, якби го лемішом поорав, вістило, що не одна думка переснувалася по його голові, а з протяглої і вирізаної тварі можна було пізнати, що характер душі його твердий, постійний. Око здавалося студене і супокійне, але ж однак розлився по його зіниці якийсь вогонь, скоро лиш зачав бесіду. Його товариш був чоловік рахуючий до тридцять літ, високий, сухорлявий, снідого лиця; ціла його подоба знаменувала щось незвичного а ораз і троха пристрасного. Сивими маленькими своїми очима метав він скоренько то сюди то туди, а на його устах грали часами ніби упор, то ніби недовір'я.

Скоро-м прийшов, повстали обидва і глянули на мене оком підозрілості і неогоди, а молодший хопив уже і за шапку, аби відав ухилитись. Як то наш люд бідний, погадав-ям собі; уже привик до того, же йому кожний, що в сукмані, здається його ворогом бути. Однак зараз успокоїлися ті люди, скоро-м по святоруському до них промовив. Ой бесіда своя, то наповида кожному серцю. Верж одним словом, а своїм, то уже-сь ся побратав, уже-сь товариш.

"Слава Ісусу!" - "Слава во віки!" - одрекли люди, а Єфрем, приложивши руку над очі, поглянув з-під оконця на мене та й каже:

- Чи то ви, вйте?

- Ой ні, тату, то я, - озвав-ям ся скоро до старого, та й зачав ся з ним вітати, а потому поздоровкавши і два наші товариші, просив-ям їх, аби собі назад посідали, та й кажу:

- Ті чесні кметі запевне прийшли на пораду, та може мають таку річ, що би не належало мені о тім знати.

А Єфрем на те:

- А де ж би старий Єфрем розкладав такі розговори, которі би встидалися перед світом. От ті чесні люди ходили до церковці на Поліну, та й повертаючи до дому вступили до старого: та дай їм Боже здоров'я за те! Як же ся маєш, сину? Ганнусю, подай-но стільчик, най собі наш гість сяде.

- Гаразд, тату, гаразд, - одвітив я Єфремові, та й сів собі біля нього, та й аби розпочати яку бесіду, озвав-ям ся далі: - Красні і чесні діти маєте ту в селі; куда-м переходив, то всягде дізнавав-ям такої шаності, аж мило.

- Бо старшого годиттєся пошанувати, - одповів ми перший товариш, которий називався Максим.

А Єфрем на те:

- Та воно правда, що діточки ладні, але що ж з того, коли тото росте як лобода в

лісі, без науки, без світла; тому ж то і всі помітують хлопом як гнилим яблуком, хто не хоче, то го ошукає, хто іно хоче, то го скривдить, хто іно хоче, то го з путі зведе: Господи, змилуйся!

Дуже-м рад був тому, що ся дало так легко звернути увагу старушка на те поле, і запитав-ям далі:

- Та чому ж бо громади раз не прийдуть уже до розуму, та не постараяться в кожнім селі о школу, та ж то не доконче так тяжко о те.

- Бо самі ся ще нічого не учили, - замітив Єфрем, - та тому не знають хісна з науки. У наших селян таке діло: не увірить, док не змірить.

- Ой правду кажете, дядю, - озвався Максим, - тот, що трохи письма знає, той старається доконче, аби і його дитина щось знала, а простак каже: от я якось живу без азбуки, та й моя дитина може жити; не всім бути попами, даруйте за слово, та дяками, ще би го скорше в бранці взяли. Таке то мудрування наше!

- Та бо ж то те найгірше, що ся на себе та на давні часи відкликуєм, - зачав Єфрем. - Кожний вік має свій світ. Давніше і хат не було; жили-сьмо в ямах, і якось ся жило, але ніхто не скаже, що би хата не була щось ліпшого від ями. Я видав люди, що ся волочат з місця на місце з дітьми, з челядію та й худібкою, а хто уже волочитися не може або через старість або через каліцтво, того самі забивають: син заріже власного тата, мати утопить власную дитину. Так роблять вони, так робили їх діди, так їх прадіди, але чи добре вони роблять?

Тоді озвався молодший товариш, которому на ім'я було Яцько:

- Красні діти, але що ж, коли пани так нас поздирали, що далі і діти годувати годі; от і тепер ходимо в праві і самі не знаєм, що робити: чи правуватися далі, чи самим собі зробити правду.

- Я би вам сказав мою гадку, чесні людкове, - озвався я до нього, - але коли ж селянин кожний не довіряє тому, що в сукмані, бо гадає, що такий завсе з панами мусигь ся держати за руки. От найліпше поспитайте Єфрема, а і з євангелія не вичитаєте кращої поради.

На ті слова озвався старушок та й каже:

- Моя рада коротка і я їм уже казав, що треба ждати, що суди на те скажуть. В силовіць щось видирати єсть розбоек, которий справедливість завсе укарати мусить, бо таким правом мав би кожний правду, хто би був сильнішим, для бідного і слабенького не було би тоді правди в світі, а закон став би ся бездільним, непотрібним.

- А коли ж те право тягнеться уже так довго, а пани надоїдають нам так дуже, що уже видержати годі, - озвався на те молодший товариш.

- Яцьку, Яцьку! - звернув Єфрем та й каже. - Лиш гаразду годі знести, а біда якось несеться. Без законів нема добра на світі. Закон становить найбільше добро для краю, єсть то хата, котора люди від слоти і бурі, від люті і спеки, від напасті і злоби хоронить: док та хата ціла, без шпар і заломів, доти нам в ній благо, а виважи лиш одну дилину, вже ж тобі тоді не мешкання в ній. Так же то і з вашим правом: скоро би свобідно було і годилося в силовіць відбирати яку-небудь власність, чи то по кривді чи навіть по

правді, тоді ж нема межі такими людьми більше добра, бо уже вивалена одна дилина з закона, ушкоджена затишня хата. Зле тот робить, що за своє не дбає і не упоминається за кривду, але ж тот ще гірше, що сам собі хоче становити правду, бо своя правда – часто чужа кривда.

Не по ладу здавалася бути та научка для молодого товариша, бо і зараз став забиратися в свою путь; але старий покивав головою, якби на знак, що і у нього така гадка, і обернувшись до Єфрема взяв го за руку та й каже:

– Годі ж бо то, дядю, нинішний молодий світ перебороти. Пусту віз з високої гори, а маєш образ нинішнього світа: не спиниш, не задержиш, хоть-бись ся лавою стелив. Але що ж робити, коли молодому терпцю не стає; а старий терпить, бо так навик від віка, і за свій гаразд уже не дбає на світі, хіба го ся надіє там, – та й показав на землю.

– Правду кажеш, Максиме: хіба в гробі наш гаразд.

– Але ж бо ми говорили за діти, – перервав я бесіду, аби знова звернути увагу на нужденний стан нашого темного селянина, – а прийшли-сьмо до старості; зачали-сьмо від колиски, а кінчимо на гробі.

– Така нам всім дорога, – відповів Єфрем, – лише в тім єсть єдина розлука, що та дорога одному світла, а другому темна, яка чия частка.

– Як ви те гадаєте? – озвався молодший товариш.

– От послушайте, – взяв Єфрем за слово. – Один отець мав п'ять синів. Всіх любив щиро, але наймолодшого найбільше; а був собі кметь заможний. Ні солі ні хліба не забракло в його хаті, лиш одного не дав му Господь, се єсть довгого віку. В саму пору, коли би діти на власний хліб відставляти, умирає тато. Жаль йому було ще світ лишати, але що ж, від смерті не відкупишся. На смертельній постелі кличе він свої сини перед себе, та й каже: сини мої возлюблені, я уже умираю і вас лишаю. Що-м прибирав, тото все ваше. Тобі, найстарший, зіставляю хату, стодоли, комори і все господарство, візьми, працуй і будь щасливим. Тобі, молодший, двадцять волів і тридцять корів: візьми, пильнуй і будь щасливим. Тобі, третій, даю сто овець і десять коней; годуй, пильнуй і будь щасливим. А тобі, четвертий, зіставляю сто червоних, купчи, заробляй і будь щасливим. А тепер ходіть ближче, най вас поблагословлю. Всі чотири поставали на коліна і уже хотів тато підносити руку, аби їх поблагословити, аж ту наймолодший озвався та й каже: Тату! А я ж не твоя дитина? – Моя, сину, моя, і наймиліша моя. – А чому ж мені не відкажуєш нічого? – Бо ти, сину, взяв уже найкращу часть, ти взяв собі науку.

– О, дуже ладно сказав, – озвався Максим. – Все суєта: огонь спалить достатки, припадок згирить худобу, злодій украде гроші, і чоловік як був бідним, так зістане бідним; а науки ніхто тобі не видре. А наука – то світло, що по дорозі життя чоловікові світить. Коби раз люди спізнали, яку вони прислугу дітям своїм через науку могут учинити, коби раз перестали вспомагати жидів, а працювали на себе, та чей би щезла та недоля від нас, що як п'явка чимраз глибше всисається в наше серце.

– А чому ж бо не стараються розумніші виложити пожиток громадам, що для їх дітей з науки впливає? – заверг я їм на те.

- Сину! - одповів Єфрем, - наш селянин такий, що чим більше йому договорюють, тим більше не вірить; а по правді сказавши, і уряди за те не дбають. У нас заведе школу хіба чесний війт та ревний священик, а як прийде на розволокл, то з'їдять сороки.

- Правда, людкове, - озвався я, - де чесний уряд в селі та ревний священик, там і школа єсть, і діти суть в школі: а де війт ледащо і священик не онь дбалий або уже старенький, там годі за школу; а сли школа єсть, то хіба лиш одні стіни.

- А я такой гадаю, що всій біді тільки наші пани винні, - озвався молодший товариш, та й взяв за шапку, аби забиратися домів.

А Єфрем йому на те:

- Не буду ся з тобою суперечити, чоловіче, бо і в тім много правди, але лиш те годило би ся сказати, що поведінка голосить: Іван кличесь на пана, а пан кличесь на Івана, а обидва винуваті.

При тій бесіді надстав дощ трохи, хоть в хмарах ще гуділо: знати надтих крихтинку, як то часто перед великою навальницею буває, а наші товариші, увидівши ту добрую хвилю, попрощалися та й пішли до себе.

Я позістався сам з Єфремом, була в хатині крім нас лиш єдина Ганнуса. Сиділа вона під віконцем, і не знаю сказати, чи думала вона тиху гадку, чи може боролася сама з собою в чувствах, які занімають часто молоде серце, коли на широкий світ гляне, а на тім широком світі так радісно і утішно, а само в собі так пусто знайде. Часто розсвітилася їй зіниця щось ніби мужеською відвагою, що на резигнацію походила, то знов розлилася їй по личку така надобная лагідність, питома їй миленькому естеству, же гадав бись, що то зірничка зарання вітає, а в очах забриніла дрібна сльозка, як кропинка роси на молодім первіснику. І барва личка була днесь повніша, відав вигріло ю розчулене серце, і ціла подоба мала щось так чарівного, щось так наповидного в собі, що мені годі було від того дівчати звернути ока, і був би-м сидів так цілі віки, вліпивши око в те чисте небо ярного поранка, і був би-м слідив всіма змислами всякі затіни і всі хмарочки, що на нім як по ниточці перелки пересувалися, сли би не питання старушка вирвало мя з тої задуми.

- Знаєш ти, сину, - запитав Єфрем, - що я на путі цілого мого життя знайшов на світі, а знайшов всягде, і межи бідними і межи вельможами, і межи християнами і бусурманами, і межи тими навіть, що нич за Бога не знають? От знайшов я те, що всі одного желают; всі желают гаразду на світі, а всі бездільно желают, всі надармо за ним падаються. Сядьте, діточки, ближче коло мене. Ходи сюда, Ганнусенько моя, мій квіточку милий, і не сумуй, бо ми смерть поскориш. Що мусить бути, перед тим не тривожи свого серця. І я умирати мушу, бо-м уже старий, і для того ж готов, хоча би также, а ти, доню, мусиш піти від мене в широкий світ, бо-сь молода, і при мені довше ти пробувати годі, задля того віддайся на волю Бога, котрий ніколи для нас зле не промишляє.

Міркував я достаточо, же учорашня бесіда старушка не тайна уже ачей же дівчаті і же та річ завладіла їй м'ягеньким серцем так, що тяжко було усмирити чувство о тільки, аби ся не відбило на личку і на цілій подобі, але для мене було ще все тайним і

днесь ще більше непокоїло і мою грудь. Но Єфрем не любив розкладати о домових своїх замислах ніколи, а я не смів питатися, бо-м ся бояв сам на собі зради. Тому ж мовчав я, хоть мя каменем на серце тисло, а Єфрем так розпочав далі:

- Добре тот чесний чоловічок казав, що наша надія на гаразд хіба в гробі. Ви, діточки, ще молоді, і не схочете може тому увірити, бо перед молодим оком світ завсе широкий, а надія завсе ясна, але скоро чоловік половицю віка свого за собою лишить, тому чимраз тісніше ся чинит на землі і хіба під суровою землею зробит му ся широко. Раз мені придарилося стрітити з одним стареньким пустинником магометанським на берегах Африки, і той мені розповідав казку, котора в моїй пам'яті не загинула, бо ж великую в собі містила правду. Казав він так:

Раз прийшов до одного сідого пустинника, до мудрого Омара, молодець багатий і яркого серця, і каже до нього:

- Ти довго жив на світі і видів-єсь много людей: скажи ж мені, мудрий Омаре, що ти видів на світі?

- Що я видів, я ти скажу, - відповів пустинник. - Послухай, молодче, старого Омара:

Одного дня я встав рано, і увидів перші лучі всходящего сонця, а перші лучі узріли мене.

І я собі погадав: піду я там, де всходить сонце; і пішов я далеко, далеко. В тій стороні, де всходить сонце, знайшов я сад прекрасний, сад так веселий, цвітущий і вонний, же-м гадав, що то сад божий. Люди, що в нім промешкували, були так прекрасні і щасливі, що ні передше ні потому я не видав їм подібних. Щастя і доля процвітало їм в очах, говорило в їх словах, дишало їм в груди; однако ж я довідався, що і ті щасливі люде желали також гаразду. І я подумав сам в собі: верну я ся назад в мою пустиню. І вернув-ям назад.

Ще одного дня я встав рано, дуже рано, і увидів перші лучі всходящего сонця, а перші лучі узріли мене. І погадав я: піду я там, де всходить сонце, і пішов я далеко, далеко. В тій стороні, де всходить сонце, знайшов я місто, так велике і так красне, що ні передню ні потому я не видів такого. Доми вносилися як гори, народ котився по вулицях як море; багатства було тьма, і всякого достатку було так много, як води у яри: но всі желали - гаразду.

Я запитав:

- А де ж є сад?

А мені сказали:

- Ту жиєм ми, ту жили наші отці, жили діди і прадіди наші, і ніхто не тямит, аби коли був тут який сад.

І я вернувся вп'ять в мою пустиню.

І ще одного дня я встав рано, дуже рано, і погадав собі: піду я там, де всходить сонце. І пішов я. В тій стороні, де всходить сонце, увидів я широке море, покрите огромними лодіями. Лодії були наповнені багатством, весь народ плаваючий суєтився, розбивався і шумів, пливучи на всі сторони і перебігаючи один другого. Я запитав:

- А куда гоните?

А мені одповіли:

- Там де гаразд.

Я знов запитав:

- А де ж гаразд?

А мені показав один там, другий там, а третій там. І я порозумів, що всі вони тільки желали гаразду, а ніхто не знав, де його знайти. Тоді-м ще запитав:

- А де ж є місто?

А мені одповіли:

- Ту пливем ми, ту пливали наші тати і наші діди і прадіди, і ніхто не тямить, аби ту коли було яке місто.

І я вернувся вп'ять в мою пустиню.

І ще одного дня я встав рано, дуже рано: і погадав я собі: піду ще раз там, де всходить сонце. І пішов-ям. В тій стороні, де всходить сонце, я зобачив поле, широке як море, а глухе мов могила; од краю до краю засіяне було воно гробами і надгробними пам'ятниками. Все було так старе і так дике, що здавалося, же віки перешуміли від того часу, як замешкала смерть на тім широкім полі. І я підішов до одного пам'ятника і глядів напису, і я знайшов і прочитав: на нім було написано: "Гроби гаразду". І я запав в сумную задуму і запитав:

- А де ж єсть море, де суть лодії і народ плаваючий?

Но ніхто не одповів мені, бо уже ніхто - не желав гаразду. І я вернувся назад в мою пустиню; і від того часу я позираю частіше на захід як на схід мого життя.

- Там же то, на заході нашого життя, наш гаразд, - зачав далі старець, укінчивши повістку свою. - І так бувало з первовіка, і так завсе буде. Віки плинуть по віках, покоління настають по поколіннях, земляця святая змінє лице своє, а душа людська все однакова. На місце, де процвітали красні огороди, понарастали гроби, наповнені людськими кістями, а по тих гробах воздвигаются знов величественні міста; міста розпадаються в розвалини знову, а землю, де вони стояли, підлизують морські води; а ті води знову тручає велетовая рука времен на другі сторони, і там, де шуміло бездонне море, знов свіжі люди і свіжі гроби. А через всі ті віки, через всі ті покоління, понад всі ті гроби лиш одна червоніється згар людського серця, одно желаніє, одна туга за гараздом, і не утихне вона і не угасне вона, хіба по заході житейського сонця, хіба в гробовій могилі.

- Але молодь того не знає, бо молодому завсе сонце на сході, і не увірить тому, бо кожне нове покоління гадкує, що аж воно знайшло камінь премудрості світа, за котрим його діди і прадіди бездільно гляділи.

Так розправляв Єфрем, а його зіниця, хоть так слаба, ясніла як лице Мойсея, коли ізбранный люд божий до приобіцяного провадив краю.

Тим часом вмагалася на дворі чимраз більша буря, чорні хмари розлягалися чимраз ширше понад мале наше село, громи били за громами, а вихор як літавиця лютівся помежи маленькі хати.

Дівчина встала, накрила стіл чистим обрусом, і звернулася до дверей; но ледве

вийшла за двері, вертає також й назад та й каже сквапно:

- Дідуню, якийсь гість!

- Богу слава! - одповів Єфрем, - гість в дім, радість з ним! мовляли старі люди.

Но ледве те слово вирік, аж ту садить якийсь геть-геть уже підстарілий товстий егомось, которого одежа щось ніби на якогось вислуженого військового заносила. Ледве втиснувся через тісні двері і ноги через поріг пересадив, та й зараз крикнув на цілу хату, як би до цілого батальйону:

- Старий! а чи дихаєш ти ще, ге?

- Чи то ви, пане гетьмане? - відповів старий з-під віконця, та й схопився що сила з лавочки, та й ну ж свого гетьмана цілувати та й стискати за руку та й обнімати, та й за здоров'я звідувати та й до стола просити, що аж гетьман крикнув:

- Буде уже того, діду, буде; бо і я мав якусь маму, що мя не з каменя витесала, але тепер преч з тим. - Де ти, Яцьку, ге?

Ту вбіг Яцько, тот сам, которого недавно виділи-сьмо у Єфрема.

- Слухай-но, кметю, - зачав до нього капітан, - іди поможи виложити коні та й натокмити до стайні. А тоді прийдеш до мене, аби-м ти подякував за те, що-сь чоловік чесний.

Потому обернувся до старого та й каже:

- Тот чоловік стрітив нас над тим проклятим вашим ставом у кінці села, і коби не він, то би-сьте нас були шукали завтра під лотоками. На самій греблі, куди ледве два таких худеньких, як ось я, могут попри себе перейти, напала мя так страшна буря, що туй-туй мене разом з возом та й з кіньми в став не всадила. А до того як яли бити громи, а дощ гнати в очі, що тяжко було учинити кроку, не скупавшись в ставі. На щастя надбіг тот чоловік, пірвав коні за ліци та й перепровадив через греблю.

- А де ж ви ся вибрали, пане гетьмане, такими дорогами? - запитав Єфрем.

- Та чей не на зальоти, старий, - одвітив капітан. - Ще раз, брате, зобачитися з тобою, ще раз, каліко, поговорити з тобою, те мене привело сюди.

- Та най вам Бог всемогущий продовжить віка за те, - сказав Єфрем, - що-сьте не забули на давнього свого товариша, що через двацять літ служив з вами цареві і поділяв разом і зле і добре, і долю і недолю.

- Єфреме! - озвався капітан, - і щось ще більше учинив як те, бо виратовав від смерті - о ходи сюда, брате, най тя поцілую.

І знова ялися обидва старушки обнімати та й цілувати, як два сивенькі голуби, та й посідавши собі на лавці яли розповідати за давні часи: як то вони разом служили, як ся розлучили, коли Єфрем дістався зараз в першій французькій війні в неволю, як капітан дослужився достоїнства, хоча був також простого стану, як пішов в пенсію, як вони знов випадком знайшлися в Львові, та й знов не виділися через довгі літа, як один о другім звідувався через люди, чи ще живе на світі, як з того регіменту лиш двох товаришів найдавнішої бранки ходить ще по світу, - і знов стискалися за руки та й обнімалися, як ті маленькі діти.

А ми слухали з Ганнусею тої бесіди і любовалися тим дружеством двох старушків, і

нараз видів-ям, як сльоза закрутилася в її очах, коли учула, як Єфрем перетерпів много на світі. Напоследок, коли уже виговорилися до волі наші старенькі, зачав капітан і за нас звідуватися, а Ганнуся розпочала глядати за почесною для так несподіваного і так почитенного гостя.

Я не забавляв довго і забрався, скоро надстала буря, до сестри.

На другий день з полудня пішов я ще раз до Єфрема, аби з ним попрощатися, бо ж і мене кликали мої обов'язки до Львова. Знав я, що моє прощання буде болезне, бо-м ся мав попрощати з чоловіком, якого другий раз заледве здиблю на світі і якого душа моя так любила, як любить земля поранню росу, що її цвіточкам і корм і силу надає. Але-м не гадав ще застати старого вислуженого капітана, ані не предчував-ям того, що-м ту обачив.

Ще здалека увидів-ям коні капітана запряжені на подвір'ї перед хатою Єфрема. Приходжу до хати, а там стоїть Ганнуся перед старушками, та й заливається сльозами.

- Чи ж мені такой лишати вас, татунечку мій дорогий, - лебеділа вона, - чи ж мені знов іти межі чужі люди? Та чому ж не дозволите, аби я коло вас пробула, доки божя воля, та вас пильнувала та вас заходила? Я піду, а вам хто ту їсточки зварить та ліжечко постелить, та хатину замете та рубаточку випере? Хто вас догляне, як, хрань Боже, слабість яка звалить вас цілком на постіль? Хто подасть водиці, як занедужаєте? Ах, не буде кому, татунику, не буде!

- Я маю другого тата, - зачала шлохаючи ще більше і всказала на капітана, - бо хто Єфрема любить, хто вашим єсть другом, той певне і мені татом буде; але ж хто вам буде тепер донькою, хто вам замкне очі, як Бог годину пришле! О, не віддаляй мене від себе, дідуню солодкий. Я не багну за світом; у мене тільки світа, що в хаті Єфрема. Я не хочу межі люди, люде не привернуть мені Єфрема. О, не віддаляйте мене від себе!

Так лебеділо бідне дівча, а сльози її точилися горохом по бідавенькім личку. А Єфрем боровся сам з собою, і видно було, що та розлука була тяжка для нього печаль. Але його воля була сильна, хоть серце чувство зломило.

- Не плач, дитино, - озвався він до неї, - мені уже не много потреба на світі - чотири дошки та кілька п'ядей землі. І хто знає, може завтра Бог пришле годину. А до тої години приладив я ся, Богу слава, а за решту я не дбаю. А тобі ще лиш сонце всходить, тому ж іди в світ; ту маєш другого тата, як-есь сама казала, а сли-би і того закликав Бог до себе, бо старому доконче умирати, то єсть ще отець на небі, що о сиротах ніколи не забуває. Хто знає, чи я тебе уже коли ту обачу, дитино моя солодка, але там узримося певно.

Не годен я дальше виписати тої хвилі, що тепер наступила. Якби ріднесенька дитина від рідної матери, так розлучалася та чуженькая сирота від чужого старця. То цілувала го в ноги то в руки; то відходила, то знов ся вертала; то знов просила, аби могла хоть на зиму прийти назад до нього, то знов цілувала то в руки то в ноги, що ми аж дивно було, як може вдячність прив'язати нас так сильно до чоловіка, якого передше ні знали-сьмо ні виділи-сьмо на світі. Напоследок крикнув капітан:

- Дівче, сідай! бо я виджу, що тому далі кінця не буде; а ти, товаришу, бувай ми

здоров! Ачey же уже не зобачимося, нiм ся заберем спати, – i притиснув го сердечно до грудей i виточився полегки з хати i посадивши коло себе Ганнусю, пошумiв назад до Львова.

Довго глядiв за ними Єфрем, доки слабе старушка око могло дослiдити їх в далi. Потому обтер сльози з очей, глянув на мене та й каже:

– Тепер коби смерть, то би чоловiк закінчив своє на землi дiло, – та й попрощавшися зо мною, звiсив бiлу ю як молоко голову, та й полiз полегоньки до хати.

Таким то був чоловiком Єфрем старий, i такi його розговори. Много розповiдають за нього сусiди, а все, що розповiдають, заслугує на пам'ять у людей; бо його слово було чисте i здорове зерно, вироще на рiллі великого досвiду. Не довго уже жив потому на свiтi: розповiдають, що днем перед смертю ще лазив о палицi, замовив собi погріб у священика, розпорядив спадщиною, прийняв божий дар, i як би прочував свою годину, убрався в смертельну сорочку, що му його Ганнуса ушила, лiг нiби до спочинку, та й заснув на вiки.

А Ганнуса?

Три роки пробула вона у Єфремового товариша, у чесного старенького капiтана, i сталася для нього тим, чим була для Єфрема. Ще за життя його вiддалася, i єсть тепер... моєю дорогою подругою.